

DET 17. AARHUNDREDES
ADELIGE LIGPRÆDIKENER OG DERES
KOBBERSTIK.

Af *P. B. C. Westergaard.*

Efter Museumsinspektør, cand. theol. Westergaards Død fandtes blandt hans Papirer et omfattende Materiale paa Kwartark omhandlende Kobberstik, der findes i trykte Ligprædikener over adelige Personer. Dette Materiale, som dels p. Gr. af dets ikke færdiggjorte Stand, dels p. Gr. af dets Omfang, ikke kunde offentliggøres, er med Enkefru Westergaards Samtykke blevet afgivet til Den kgl. Kobberstiksamlings, medens Redaktionen af nærværende Tidsskrift nedenfor offentliggør den af Westergaard forfattede Indledning, der paa flere Punkter ingeniunde er uden Interesse.

Redaktionen.

Naar et Menneskes Jordeliv er afsluttet, staar kun Mindet om ham tilbage, enten rejst af ham selv eller gennem hans Gerning eller vedligeholdt af de Efterlevende. Da man intet kan vide om hans Skæbne, efter at Livet er udslukt, vil det være ørkesløst at beskæftige sig med den; det højeste de Efterladte kan gøre, er ved fromme Ønsker at søge at sikre den Afdøde hans Evighed i Himlen. Saadanne Ønsker har lydt til alle Tider. Paa Runestenene fra kristen Tid anraabes Christus, hans Moder, Sct. Michael om at hjælpe hans Sjæl til Lys og Paradis, Indskrifterne paa Middelalderens og Renaissancens Gravsten og Epitafier ender med Ønsker om, at Sjælen maa hvile i Fred, og at den Afdøde med alle tro Kristne maa faa en glædelig og ærefuld Opstandelse.

Disse Ønsker, der faar deres Udformning i de af den katolske Kirke paabudte Bønner for de Afdøde, har deres Grundlag i Troen paa et evigt, saligt Liv i det hinsidige. De er i Følge Uvisheden om det fremtidige af rent subjektiv Art; de næres naturligt af de Efterladte ved ethvert Dødsfald og deles af andre, der besidder Troen paa et evigt Liv. Men mere end Ønsker kan de efter Sagens Natur ikke blive.

Det er den Menneskenaturen iboende Modstand mod at tilintetgøres, der i disse Ønsker giver sig Udslag paa en religiøs Baggrund. Et mere omfattende Udtryk for denne Modstand mod Udslettelsen, mod Glemselen, er Ihukommelsen af den Afdøde. Den i og for sig

smukke Trang til at mindes dem, man har været knyttet til, lader paa en Maade den Døde fortsætte sin Tilværelse her paa Jorden, og den Evighed, man trods alt ikke kan sikre ham i Himlen, søger man at forskaffe ham paa Jorden gennem Mindet om ham. Og ikke blot de Efterladte er betænkt herpaa, men ogsaa den Afdøde, medens han var i Live og selv kunde sørge for sit Minde. Nærmere præciseret er det Tanken om det gode Eftermæle, der ligger bagved, baade hos den, der er gaaet bort, og hos den, der er blevet tilbage, men for hvem Efterverdenens Dom ogsaa engang vil komme. Har man levet sit Jordeliv som »ærlig« Mand, ønsker man ogsaa at mindes som saadan. Paa sit kobberstukne Portræt udtaler *Frederik Rantzau* til Asdal (d. 1645) med ubetinget Fortrøstning: »Mens Sielen er udi Guds forvaar och Legemet till Muld forgaar, itt Erligt Naffn mig effterstaar«, og mangfoldige andre har den samme Vished.

At forlade sig paa et saa forgængeligt Middel som den menneskelige Hukommelse som Bærer af Eftermælet vilde nu ikke gaa an. De Døde marcherer hurtigt, de, der kendte dem i levende Live og mindes dem, følger snart efter; man maa ty til mere haandgribelige Midler for at holde Mindet levende, et Minde, der helst skulde vare saa længe, som der overhovedet vilde være Mennesker paa Jorden til at dvæle ved det. Man tager sin Tilflugt til Monumentet i dets forskellige Former, som Portræt, som Epitafium, som Gravmæle, ofte udført i Vedkommendes levende Live, som Bygningsværk, som skrevet eller trykt Ord.

Der er her altsaa Tale om med bevidst Hu at søge Mindet om den Døde bevaret. Om dette Hensyn ogsaa har gjort sig gældende, naar Ønskerne om den Afdødes Salighed fæstnedes til en Sten eller gav sig Udtryk paa anden haandgribelig Maade, maa staa hen. Men idet de knyttes til et Materiale, fremkommer netop herved et Minde om den, hvem Ønskerne gælder.

Skøndt bestaaende af mere skrøbeligt Stof har det trykte Ord overlevet saa mange andre af de nævnte Monumenter. Det trykte Skrift kan desuden efter sin Natur komme ud i videre Kredse end disse og saaledes i højere Grad bidrage til at bevare Mindet om den Afdøde, ligesom dets Fremstilling er betydeligt mindre bekostelig. Da Livets Afslutning umiddelbart føder Mindet, er det naturligt, at Skriftet, der skal bevare det, fremkommer ved Døden, og den almindeligste Form for det bliver da Ligprædikenen. For Tidsalderen, der i saa særlig Grad kredsede om Eftermælet, maatte denne blive det mest benyttede Middel til at sikre dets Levedygtighed, og det kan derfor ikke undre, at Antallet af Ligprædikener fra det 16. og 17. Aarhundrede, baade over Adelige, men ogsaa over Borgerlige, er meget betydeligt.

Det er naturligvis den efterlevende Ægtefælle eller anden nær

Slægtning, der bestiller Ligprædikenen, ja i enkelte Tilfælde endog ses at have »forrelagt og forreskrefuit« Texten for den. Valget af Prædikanten har sikkert været betinget af hver for sig forskellige Grunde i de enkelte Tilfælde, et personligt Ønske hos den Afdøde, Prædikantens Forhold til ham og hans Familie, dennes økonomiske Stilling, der enten tillod eller forbød større Udgifter ved Begravelsen, o. s. v. Det ses i ikke faa Tilfælde, at Præsten ved den Paagældendes Sognekirke har forfattet Prædikenen; men paa den anden Side fremtræder tydeligt en vis, honnet Ambition over for de større Kirker og deres Prædikanter. Dette er særligt Tilfældet med Landets Domkirker og Hovedkirker, og svarende hertil er et stort Antal Ligprædikener forfattet af Superintendenten eller andre høje Gejstlige ved disse. Højest i saa Henseende staar Superintendenten over Fyens Stift, *Hans Michelsen*, hvilket sikkert har Forbindelse med Odenses centrale Beliggenhed, der maatte falde saa bekvemt, naar den Afdøde skulde føres dertil, og Slægt og Venner stævnedes til Begravelsen. Men ogsaa Landets øvrige Hovedkirker blev benyttede. Denne Forkærlighed for de store Kirker, der medførte, at den Afdøde maatte føres ofte langvejs fra dertil og atter tilbage til Begravelseskirken, staar ikke blot i Forbindelse med, at disse Kirker paa Grund af deres Størrelse kunde give Plads for det talrige Følge, der kunde ventes, naar den Afdøde var en Mand af Betydning, men har ogsaa sin Grund i et dermed sammenhængende Forhold.

Den meget lange Tid, ofte flere Maaneder, der i det 16. Aarh. hengik mellem Døden og Bisættelsen eller Begravelsen, var vel i det følgende Aarhundrede ved forskellige Forordninger og Recesser efterhaanden blevet afkortet til tre Uger. Denne Frist blev gennemgaaende nogenlunde overholdt, i flere Tilfælde dog ogsaa adskilligt overskredet. Det, som Regeringen vilde ramme gennem sine Forordninger, var det Misbrug, som Kansler *Johan Friis* (1494—1570) fordømte i saa stærke Ord, naar han udtaler at »Gud skal engang straffe Danmark, besynderlig Adelen og de Rige, for saadan unyttig hofmodig Prang, som de drive i de Dødes Jordefærd«, og som var et Udslag af Adelsens Ønske om ogsaa i Døden at markere den Forskel, der i Livet var gennemført mellem den og de øvrige Befolkningslag. Men selv med den afkortede Mellemtid var der dog Lejlighed nok til Pragtudfoldelse, og til Skueplads herfor var de store Kirker vel egnede. Og Standsforskellen betonedes jo ikke mindre, naar det var Superintendenten eller Kirkens Hovedpræst, der holdt Ligtalen. Det maa dog paa den anden Side ikke overses, at den efter vore Begreber lange Mellemtid ogsaa var foraarsaget af de lange Afstande, som den Døde selv og Slægt og Venner ofte maatte tilbagelægge ad slette Veje og med daarlige Befordringsmidler for at naa frem til Højtideligheden, og at det ogsaa tog Tid for Præsten at udarbejde sin Prædiken.

Dennes Befordring i Trykken, hvorved den bliver Mindeskrift, sker som Regel ligeledes paa Foranledning af den Efterlevende eller anden Slægtning, efter hvis »Begiering oc hiertelig Attraa« Forfatteren altsaa er gaaet til sit Arbejde. Dog synes det ogsaa, at denne i nogle Tilfælde har ladet sin Prædiken »ved Prenten til Liuset udkomme« paa eget Initiativ, hvadenten det nu, som f. Eks. for *Niels Hemmingsens* Vedkommende, synes at være dikteret af ideelle Grunde, eller det er sket med et lille Sideblik til det undertiden ikke ubetydelige Honorar, der maaske kunde falde fra Slægten, selv om den ikke havde bestilt Udgivelsen. I Hovedsagen er Prædikenen sikkert trykt saaledes, som den er blevet holdt; dog oplyser Forfatteren undertiden, at han før Trykningen igen har »offuerseet oc i nogen maade forbedrit« den. Man maa respektere den ikke ringe Præstation, det har været at udarbejde disse meget lange, i mange »Stykker« delte Prædikener, og den ikke mindre at holde dem, og har det sikkert ofte knebet for Tilhørerne at bevare Opmærksomheden vaagen under dem, saa har ogsaa Prædikanten maattet anstrænge sig for at fastholde Traaden i sit Foredrag. Man synes at maatte antage, at han har haft, om ikke sit Manuskript, saa dog en skrevet Disposition som Støtte for sin Hukommelse.

Som Formaal for Udgivelsen nævnes, at den Afdødes Slægt og Venner kunde have Husværelse af at læse hans Levnet, saaledes som det fortælles i Ligprædiken, og andre ogsaa i deres Livsførelse have et godt Exempel, »hvor effter de sig erlige og Christelige skicke kunde« og »derhos bekomme en Salig Trøst og Undervisning hvorledes de til en Christelig Afgang og til Herrens Yderste Tilkommelse sig skulle berede«. Foruden dette Hensyn til det opbyggelig og pædagogiske, hvis Fremhævelse vel navnlig er gejstlig betonet, nævnes endvidere, at Ligprædikenen skulde være til en »stedtzvarende Amindelse« om den Afdøde. Dette sidste Motiv har for Slægten næppe været det mindst vægtige; man vil jo netop gennem Ligprædikenens Udgivelse sætte ham et literært Monument.

De nævnte Formaal er bestemmende for Ligprædikenernes Indhold. Dette, hvis Teologi holder sig inden for de af denne lutherske Ortodoksi afstukne Rammer, følger et Skema, der er nogenlunde konstant for dem alle. Der begyndes med en Tiltale til den efterladte Slægt, saa angives Bibelteksten for Prædikenen, derpaa følger »efter gammel oc god Viis« en Omtale om den Afdødes Levnet og dødelige Afgang, endelig den egentlige, meget udførlige Prædiken, dels og atter delt i Afdelinger og Underafdelinger og spækket med en utallig Mængde Skriftsteder, ofte gaaende over i hinanden i hele Rækker, og til Slut en heller ikke kort Bøn. Det biografiske Afsnit, der i de tidlige Prædikener indskrænkede sig til at nævne den Afdødes Forældre samt hans Liv i Almindelighed, opregner i de senere alle hans 16 Aner baade paa fædrene og mødrene Side og

bringer en udførlig Biografi. Dette Afsnit, der indeholder vigtige, personalhistoriske Oplysninger, maa skrive sig fra den Afdøde selv eller hans Slægt. Man kunde naturligvis ikke betro Udarbejdelsen til den paagældende Gejstlige, der ikke kunde forudsættes at have saa udførligt og paalideligt Kendskab til det genealogiske og personalhistoriske Stof.

I sidste Trediedel af det 16. Aarh. begynder man at trykke Ligprædikenerne. Deres typografiske Udstyr er i Førstningen ret beskedent. Formatet er lille Oktav, men Papiret er godt og Trykket smukt. Billedlig Udsmykning mangler helt, eller den indskrænker sig til en Vaabenafbildning i Træsnit, enten den Afdødes eget Vaaben eller Forældrenes eller hans og hans Hustrus. Men efterhaanden bliver Udstyret rigere, Formatet bliver Kvart eller mere, og Træsnittene afløses af Kobberstik.

Paa Forhaand vilde man efter Ligprædikens Karakter som Mindeskraft vente, at disse gengav den Afdødes Portræt. Dette er imidlertid kun Tilfældet i nogle enkelte Prædikener, og Grunden hertil maa vel søges i, at man ikke har haft noget Billede til Raadighed som Forlæg. At Savnet af et saadant har været følt, og at det altsaa har været betragtet som den mest egnede Illustration, fremgaar af Ligprædikenen over *Jørgen Brockenhuus*, der 1671 blev myrdet og bisat i Paris. Det hedder her: »I Stæden For denne Velb. Sal. unge Mands Contrafeye Som Morderen hafver de Efterlevende miszundt, oprættis ofver hans uskyldige Død denne Graff-Skrift« — som saa følger i Versform. Skulde Prædikenen da i Mangel af et Portræt udsmykkes med et andet Billede, maatte man ty til andre Emner. Blandt disse valgte man naturligt saadanne, som passede til Anledningen. Af Fremstillinger, der kommer det egentlige Portræt nærmest, idet de er direkte personligt prægede, kan nævnes Personifikationer af den Afdøde, bærende Evighedens Krone, en brændende Lampe eller en Palmegren og anbragt i dertil svarende Omgivelser, eller hans Optagelse til Himlen og hans Kroning af Christus blandt de Saliges Skarer. Et nærliggende, umiddelbart forstaaeligt og derfor hyppigt benyttede Symbol er en Kiste, dækket af et korstegnet Klæde, paa en Baare. En enkelt Gang træffer man et Dødningshovede og Knogler; men dette dystre Tegn paa Forkrænkelighed synes at have været lidet yndet. Derimod har man med Forkærlighed benyttet saadanne bibelske Scener, Billeder eller Begreber, som kunde bringes i nærmere eller fjernere Tilknnytning til den Afdøde, eller som gav Udtryk for det fælles, kristne Haab om en salig Opstandelse, hvori naturligvis ogsaa ens egen Afdøde skulde have Del. Af Christi Liv og Gerninger er med let forstaaelig Anvendelse paa den Bortgangne fremstillet Opvækkelsen af Lazarus, Besøget hos Martha og Maria, Bespisningen af de 5000 i Ørkenen, af hans Lignelser de fem kloge og

de fem daarlige Jomfruer; endvidere med mere almindelig Anvendelse, hans Korsfæstelse og Opstandelse, Forklarelse paa Bjerget og Dommedag. Af det gamle Testamente er benyttet det bekendte Sted hos Ezechiel (37. Kap.), hvor han ser de døde Ben samle sig og beklædes med Kød og Sener og Hud; dette Profetens Syn findes sammenstillet med Christi Opstandelse. Ogsaa andre Scener fra det gamle Testamente findes benyttede som Forbilleder eller Antiteser til nytestamentlige, saaledes Isaaks Ofring og Jakobs Himmelstige sammen med Christus paa Korset og Adam og Eva sammen med Christi Opstandelse. Det kristne Fælleshaab finder Udtryk i Fremstillinger af de Saliges Skarer, tilbedende Christus eller Lammet.

De nævnte bibelske Motiver har været saa almenkendte, at man ikke behøver at antage, at Kunstneren har faaet de nærmere Anvisninger til sine Kompositioner fra gejstlig Side. Tiden var saa velbevandret i sin Bibel, at det sikkert har været ham nok at faa Emnet for sit Billede opgivet. Ogsaa naar Talen er om den nærmere Udformning af dette, synes de enkelte Kunstnere at have arbejdet selvstændigt. Med en ganske enkelt Undtagelse viser Stikkene intet Eksempel paa, at de har fulgt andre Forbilleder, enten som paavirket af dem eller ligefrem kopierende disse.

Ligesom de genealogiske og biografiske Afsnit indtager en fremtrædende Plads i Ligprædikenernes Tekst, er den Afdødes Anevaabner en meget vigtig Bestanddel af Stikkene, saa vigtig, at de med nogle faa Undtagelser indgaar i dem alle. Og ligesom de førstnævnte er meddelte af Slægten selv, maa ogsaa Opstillingen af Anevaabnerne skyldes denne og kan ikke have været overladt til Kobberstikkeren. Hvor stor Vægt man har lagt paa denne Side af Prædikens billedlige Udsmykning, fremgaar af, at mange af Stikkene foruden et Symbol, som f. Eks. den med et korstegnet Klæde dækkede Kiste, kun viser Vaabnene og Indskriften: »Erlig og velbyrdig, nu salige Hr. eller Fru N. N.'s 16 Aner paa fædrene og mødrene Side«. Det er en karakteristisk Understregning af, i hvilken Grad Ligprædikenen har været tænkt som en Bærer af Eftermælet, hvis Hensigt er at vise den Afdøde »at være fød oc kommen af gode, gamle, oc Geffve Adelige Slecter, baade paa Fæderne oc Møderne«, altsaa at hans Erlighed og Velbyrdighed var i Orden, og hans Eftermæle værd at bevare. At Anevaabnerne for deres ældste Leds Vedkommende muligvis er mere eller mindre konstruerede for at naa op til de seksten Aner paa hver Side, har ingen Betydning for selve Hensigten.

Anevaabnerne, naturligvis ordnede i opadstigende Række, er i Reglen anbragte som Indfatning uden om den bibelske eller anden symbolske Fremstilling, og i mange af Stikkene er endvidere indføjte forskellige »Dyder«, saa som Fromheden, Retfærdigheden,

Troen, Kærligheden, og Symboler som et tændt Røgelsekar, en Stage med brændende Lys o. s. v., samt Baand med Skriftsteder.

Hele Fremstillingen er udført i Tidens Modestil, Brusk-Barokken, med pyntelige Bogstaver og stærkt forsirede Initialer i Indskriften. I deres Helhed svare Stikkene med deres allegoriske Præg godt til den ofte meget søgte, skruede Text, hvori Ligprædikernes Titelblade er affattede.

Ligesom man for Textens Vedkommende har søgt til Tidens mest ansete Talere, naar Forholdene tillod det, maa man paa Forhaand gaa ud fra, at man ogsaa med Hensyn til Stikkene har henvendt sig til de bedste Kunstnere, der var til Raadighed. Da det saa at sige udelukkende er hjemlige Kunstnere, man har holdt sig til, har man ikke haft mange at vælge imellem, og at det har været de bedste, stiller i og for sig ikke deres Kunst paa nogen særlig høj Plads. Flere af Kompositionerne er dog ikke uden en vis Monumentalitet, og Udførelsen kan gennemgaaende karakteriseres som ganske respektabelt Arbejde med god Tegning og sikker Linieføring; for enkelte Blades Vedkommende møder man dog det rene Dilettanteri.

Naar de Efterlevende har taget Bestemmelse om, at Prædikenen skulde udgives, forestod dens Trykning. Da København efter Sagens Natur var Stedet for de fleste og største Bogtrykkerier — de privilegerede Firmaer *Melchior Martzan*, *Salomon Sartor* og flere andre — følger heraf, at det aldeles overvejende Antal Ligprædikener er trykt i Hovedstaden, medens af Provinsbyerne kun Aarhus, hvor den alsidige Hans Hansen Skonning virkede, og Sorø kommer i Betragtning i denne Henseende, den første med ca. en halv Snes, den anden med endnu færre. Hvor vidt det har været Forfatteren eller Familien, der førte Forhandlingerne om Trykningen, maa af Mangel paa Efterretninger herom staa hen. I de enkelte Tilfælde, hvor som ovenfor nævnt Forfatteren selv besørgede Prædikenen's Udgivelse, har han naturligvis forhandlet personlig med Trykkeren; men naar det var de Efterladte, der tog Initiativet dertil, kan det tænkes, at de enten har ladet Forfatteren træffe de nødvendige Aftaler, eller at de selv foruden den Andel i Ligprædikenen's Tilblivelse, der bestod i deres tidligere nævnte, personalhistoriske og genealogiske Bidrag, har haft hele Sagen i deres Haand indtil Bogens Færdiggørelse. En Gennemgang af Hjemstederne for Forfatterne til de i København trykte Prædikener viser, at i de Aar, da disse gik i Trykken, kun et Faatal havde hjemme i København, medens de allerfleste af dem sad i Embeder Landet over, og paa Forhaand vilde man vel antage, at de i Almindelighed har haft mindre Anledning til at komme til Hovedstaden end Medlemmer af Adelen, hvem Embedspligter, Familiebegivenheder og Forretninger af mangen Art ideligt kaldte dertil, ved hvilke Lej-

ligheder de da ogsaa baade paa egne og en Standsfælles Vegne kunde træffe Aftale om Trykning af Prædikenen. Dette udelukker naturligvis ikke, at de i København boende Forfattere kan have faaet Besørgelsen af Trykningen overdraget.

For de i Aarhus trykte Prædikener gælder et tilsvarende Forhold. Ingen af deres Forfattere har beklædt Embede der i Tryk-aaret, men har siddet i forskellige jyske Byer, i Odense, ja endog saa langt borte fra Aarhus som Christianstad. Dersom den herboende Forfatter har skullet sørge for Trykningen af sin Prædiken, vilde han næppe have valgt Aarhus, men naturligvis være søgt til København, og naar Trykkeriet i Aarhus er valgt, er det vel snarere de Efterladte, der har truffet Bestemmelsen. Naar endvidere nogle af en Forfatters Prædikener er blevet trykt i København, medens andre af samme Forfatter er trykte i Aarhus, kunde dette tyde paa, at det ikke har været ham selv, der har besørgt Trykningen. Nogen fast Regel i dette Forhold vil det dog som ovenfor berørt ikke være muligt at opstille. Iøvrigt synes det rent praktiske Forhold, at Aarhus laa nærmere end København, at have bevirket, at førstnævnte By er blevet foretrukket af jyske Familier, idet de der trykte Prædikener alle paa en nær er holdte over Personer, der har haft deres Hjem eller nærmeste Efterladte i Jylland, uden at paa den anden Side nogen af dem er bisat eller begravet i Aarhus, og uden at nogen særlig Forbindelse mellem denne By og den Afdøde eller hans Efterladte ellers kan paavises.

Medens Bestillingen paa Ligprædikenen Trykning muligvis er afgivet direkte af den Afdødes Familie til Bogtrykkeren, er det sikkert den sidste, der har ordnet det fornødne, naar Prædikenen skulde forsynes med et Kobberstik, til hvis Trykning flere af Bogtrykkerierne havde et særligt indrettet Værksted.

Svarende hertil har saa godt som alle de Kunstnere, der har leveret Stikkene til de i København trykte Prædikener, haft deres Bopæl der, medens den af Aarhus-Bogtrykkeren benyttede Kobberstikker, *Anders Ottesen*, boede i denne By, hvis Navn han i Reglen føjer til sit eget, ligesom Sorø-Bogtrykkeren anvendte sit Bysbarn *Sebastian Lehlin*.

Naar man betragter det endnu mønstergyldige, typografiske Udstyr, der er blevet Ligprædikenerne til Del, og hvori de paagældende Slægter sikkert har haft deres Andel, bliver Prædikenerne ikke alene et Vidnesbyrd om Pietet over for de Bortgangnes Minde, parret med Stolthed over Slægtssamhørighed med dem, men røber ogsaa den almindelige Sans for og Glæde over det gode, solide Haandværk, der paa saa mange andre Omraader lægger sig for Dagen i Tidens Frembringelser.